

Tatjana KOPRIVICA*

VIZUELNA SVJEDOČANSTVA O ITALIJANSKOJ OKUPACIJI CRNE GORE 1941. GODINE

ABSTRACT: *The paper discusses visual testimonies, photographs, and video material, photographed in Montenegro in 1941, by the Italian cameramen and photographers, as a source of propaganda and documentary evidence. The corpus of photographs and video footage analyzed in this paper is preserved in Italian state and private archives in Rome and Milano, as well as in private collections.*

KEY WORDS: *Montenegro, Cetinje, fascists, Giesepe Bottai, Archivio Storico istituto Luce, Luigi Zavagli*

O uspostavljanju italijanske okupacione vlasti u Crnoj Gori 1941. godine¹ u crnogorskim arhivskim, muzejskim i bibliotečkim institucijama sačuvano je malo vizuelnog materijala.² Za proučavanje ovog segmenta crnogorske istorije, utoliko su dragocjenija vizuelna svjedočanstva koja se čuvaju u italijanskim institucijama.

U *Archivio Storico istituto Luce* u Rimu čuvaju se dva filmska žurnala i više serija fotografija iz 1941. godine koji se odnose na Crnu Goru, koja predstavljaju prvorazredna svjedočanstva o njoj.

* Autorka je naučna saradnica u Istorijskom institutu, Univerzitet Crne Gore.

¹ O italijanskoj okupaciji Crne Gore 1941. godine cf. R. Pajović, *Kontrarevolucionarni pokret u crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977; F. Caccamo, *L'occupazione del Montenegro: dai progetti indipendistici alla collaborazione con i četnici*, in: *L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941-1943*, a cura di F. Caccamo e L. Monzali, Firenze 2008, 133-219; S. Burzanović, *Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, Matica* 39 (2009), 81-92; F. Godi, *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941-1943*, Podgorica 2017.

² Manji broj fotografija iz 1941. godine čuva se u Istorijskom muzeju na Cetinju; JU Narodni muzej Crne Gore, *Izveštaj o sprovedenoj reviziji fonda Istorijskog muzeja organizaciona jedinica stalna postavka*, Cetinje 2018-2019, *Zbirka fotografija NOB-a 4223 jedinice*, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija XVII (2021), 244.

U filmskom žurnalu naslovljenom *Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici* od 1. maja 1941. godine, namijenjenom, prije svega, italijanskoj publici, zabilježen je trenutak ulaska djelova italijanske divizije *Mesina* u već okupirano Cetinje.³ Narator žurnala naglašava da se radi o jedinicama koje su prethodno okupirale Bar i Ulcinj. Nakon sekvenci na kojima je smotra jedinica na Dvorskom trgu, prikazani su kadrovi sa italijanskim vojnim zapovjednikom i mitropolitom Joanikijem Lipovcem, koji su se uputili ka Dvorcu kralja Nikole, na kom se, kao i na drugim javnim zdanjima, uz italijansku trobojku, nakon 22 godine, kako se u žurnalu posebno notira, ponovo uzdiže crnogorska zastava.

Žurnal najavljuje obnovu crnogorske autonomije u krilu fašističke Italije. O Crnoj Gori govori se sa simpatijama, kao o domovini italijanske kraljice Jelene Savojske.

Među kadrovima koji prikazuju izgled nekadašnje crnogorske prijestonice, zanimljiv je onaj na kome je zabilježen spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću, autora Ivana Meštrovićeva, koji su u julu 1941. godine srušile italijanske inženjerske jedinice.⁴

Italijanske vlasti su, povodom ulaska svoje vojske na Cetinje, propagandnu poruku pripremile i za crnogorsku javnost. U Tirani je 18. aprila 1941. štampano specijalno izdanje lista *Tomori* na italijanskom i crnogorskom jeziku.⁵

U filmskom žurnalu *Cettigne - La visita del Re Imperatore* od 27. maja 1941. godine, zabilježena je posjeta italijanskog kralja Viktora Emanuela III Cetinju 16. maja 1941. godine.⁶ Viktor Emanuel se na Cetinju kratko zadržao. Njegov dolazak bio je samo epizoda posjete Albaniji.

Prije ulaska u Cetinjski manastir, italijanski kralj razgovarao je sa mitropolitom Lipovcem. Više detalja o njegovom bavljenju u manastiru sadrže

³ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Giornale Luce, C014002, *Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici* - YouTube (pristupljeno 13. februara 2022.). Ovaj filmski žurnal ima dužinu 1:53. Tadašnji naziv institucije bio je *Istituto Nazionale Luce*.

⁴ O Meštrovićevom spomeniku kralja Aleksandra Karađorđevića na Cetinju cf. D. Martinović. *Tuga Feniksa. Mirnodopska degradiranja Cetinja*, Cetinje 1997, 184-186; T. Koprivica, Spomenici i pobjednici, in: „*Za prvo, čast i slobodu Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 90. godišnjice Božićnjeg ustanka crnogorskog naroda*, Cetinje 2009, 192-196. Kako Serafino Macolini navodi u svojim dnevničkim zabilješkama, bilo je predviđeno da se na istom mjestu podigne spomenik kralju Nikoli Petroviću Njegošu. Macolini S., *Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore* ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, Matica 39 (2009), 133.

⁵ *Tomori*, n. 29, Tirana, 18 aprile 1941, 1.

⁶ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Giornale Luce, C014703, *Cettigne - La visita del Re Imperatore* - YouTube (pristupljeno 15. februara 2022.). Ovaj filmski žurnal ima dužinu 1:20. Tadašnji naziv institucije bio je *Istituto Nazionale Luce*.

listovi *Glas Crnogorca* i *Zeta*, koji su o ovoj posjeti pisali u pozitivnom kontekstu. Iz njih saznajemo da se Viktor Emanuel III poklonio grobu Mirka Petrovića i na njega položio snop crvenih ruža.⁷ Žurnal sadrži i scene lokalnog stanovništva koje oduševljeno pozdravlja italijanskog kralja.⁸ Italijanski civilni komesar za Crnu Goru, Serafino Macolini u svom dnevniku je zapisao: „Kakav trijumfalan dan za pamćenje!“⁹

Umjetnički direktor ova dva žurnala bio je Bazilio Frankina (Basilio Franchina, 1914-2003), koji će kasnije postati uspješan reditelj, scenarista, producent.¹⁰

U *Archivio Storico istituto Luce* u Rimu čuva se i serija fotografija nepoznatog autora, nastala 15. juna 1941. godine, koja sadrži više snimaka Cetinja – centra grada sa istaknutim italijanskim zastavama na dvorcu kralja Nikole i nekadašnjem britanskom poslanstvu¹¹ i puta od Cetinja prema Boki Kotorskoj.¹²

Od velike vrijednosti je serija fotografija¹³ koju je snimio italijanski fotograf Luidi Zavalja (Luigi Zavaglia) 12. juna 1941. godine na Cetinju. Zavalja je fotografisao Petrovdanski sabor, na kome je, u uslovima italijanske okupacije, proglašena „nezavisna Crna Gora“. Bio je uspješan italijanski fotograf, koji je svojom kamerom svjedočio o značajnim manifestacijama italijanskog fašističkog režima.¹⁴ Zavaljin zadatak bio je da dokumentuju trenutak u kome italijanska pobjedonosna vojska obnavlja jednu državu kao dio svog fašističkog carstva.

Zavalja je zabilježio pozdravljanje italijanske zastave i slušanje italijanske himne ispred zgrade Zetske banovine u kojoj je bilo sjedište Visokog civilnog komesarijata i kolaboracionističkog *Savjetodavnog vijeća Cr-*

⁷ *Glas Crnogorca*, n. 1, Cetinje, 18. maj 1941, 3; *Zeta*, n. 23, Cetinje, 19. maj 1941, 1-2.

⁸ Dio dočeka trebalo je da budu i pravoslavni sveštenici u svečanim odeždama na liturgiji u Cetinjskom manastiru, čemu su se usprotivili protojerej Nikola Marković, član Crkvenog suda na Cetinju i protojerej Ilija Popović. Mitropolit Lipovac protiv njih je sproveo disciplinski postupak, Markovića je kaznio ukorom, a Popovića opomenom; Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 71.

⁹ Macolini S., *Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore* ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, *Matica* 39 (2009), 105.

¹⁰ R. Quaglia, *Sotto l'obiettivo del regime*, *Rivista Biellese*, luglio 2017, 11.

¹¹ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Foto attualità/Dalmazia – aspetti caratteristici – Gravosa: Palazzetto Veneziano – Isola di Curzola – Cettigne – Lowcen (A00132824, A00132825, A00132826, A00132827, A00132828 i A00132829).

¹² *Ibid.*, (A00132830, A00132831, A00132832, A00132833 i A00132834).

¹³ Dio fotografija objavljen je u publikaciji V. Jovanović, *Petrovdanski sabor 1941*, Cetinje – Podgorica 2011, 53-65.

¹⁴ Bio je jedan od fotografa koji su radili za *Istituto Nazionale Luce* i fotografisali Benita Mussolinija i važne događaje i ličnosti koje su posjećivali Rim. Fotografisao je i posjetu Adolfa Hitlera 1938. godine; A. A. Swan, *Photographing Mussolini. The Making of a Political Icon*, Palgrave Macmillan 2020, 98-99.

nogoraca.¹⁵ Na njegovim fotografijama vide se brojne italijanske i crnogorske ličnosti: ulazak generala Tučija i italijanskih zvaničnika u Zetski dom,¹⁶ svečana ceremonija u Zetskom domu, ukrašenom crnogorskim i italijanskim zastavama i portretima kralja Nikole i italijanskog vladarskog para, Jelene i Viktora Emanuela III, delegati i gosti sabora, obraćanje dr Sekule Drljevića i Serafina Macolinija, Predsjedništvo Petrovdanskog sabora,¹⁷ svečani ručak nakon sabora¹⁸, zajedničke fotografije delegata i gostiju,¹⁹ kao i italijanskih oficira u službenim kancelarijama i sa delegatima sabora.²⁰

Petrovdanski sabor, General Tuči, mitropolit Joanike Lipovac, delegati i gosti, Cetinje, 12. jul 1941, © Archivio Storico Istituto Luce, Rim

¹⁵ *Archivio Storico istituto Luce, Roma, Foto attualità / Montenegro – Insediamento Consiglio Nazionale della reggenza a Cettigne, A00134197, A00134198, A00134199, A00134200.*

¹⁶ *Ibid.*, A00134201, A00134215.

¹⁷ *Ibid.*, A00134202, A00134203, A00134204, A00134205, A00134206, A00134207, A00134208, A00134209, A00134210, A00134211, A00134212, A00134214. Članovi predsjedništva koji su prikazani na bini su Tomo Kršikapa, Mihailo Ivanović, dr Ivan Jovičević, Staniša Mučalica, Dušan Vučinić, protojerej Simo Martinović, Jovan Popović, dr Sekula Drljević; V. Jovanović, *op. cit.*, 54.

¹⁸ *Ibid.*, A00134216, A00134217, A00134218, A00134219.

¹⁹ *Ibid.*, A00134221, A00134222, A00134223. Zahvaljujemo se Matteo Zannoni i Alessandra Egidi iz *Archivio Storico Istituta Luce* iz Rima, jer je, po odobrenju od 9. marta 2022, omogućeno publikovanje fotografije A00134221. Nije dozvoljeno ovu fotografiju preuzimati ili reprodukovati bez odobrenja vlasnika autorskih prava.

²⁰ *Ibid.*, A00134225, A00134226, A00134227, A00134228.

Ove fotografije, dobrog kvaliteta, čine značajnu galeriju portreta italijanskih oficira, delegata i gostiju sabora. Razumijavanje sadržaja ovih fotografija olakšava okupaciono izdanje *Glasa Crnogorca* od 13. jula 1941. u kome je iscrpno pisano o *Petrovdanskom saboru* i njegovim akterima.²¹

Serijski od 17 fotografija iz *Archivio storico Istituto Luce* iz Rima, nepoznatog autora, snimljena 18. avgusta 1941. godine, u graničnom području Crne Gore, prikazuje vjerski obred ispred crkve i lokalno stanovništvo, u prisustvu italijanskih oficira.²²

Italijanski novinar, član Nacionalne fašističke partije, visoki fašistički oficir, ministar, profesor, Đuzepe Botaj (Giuseppe Bottai, 1895-1959)²³ ostavio je iza sebe bogatu arhivsku zaostavštinu, koja se čuva u *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, a u vlasništvu je porodice Botaj (Bottai). U njemu se nalazi i serija fotografija koje se odnose na Botajevu posjetu Crnoj Gori u aprilu 1941.²⁴

Botaj je u Crnu Goru došao iz Albanije, u kojoj je, u vrijeme posjete, imao funkciju *Ispettore generale delle forze irregolari albanesi*. Botaj je, sa saradnicima, 17. aprila posjetio Tuzi,²⁵ 18. aprila Podgoricu,²⁶ 19. aprila Ulcinj,²⁷ Bar²⁸ i Cetinje,²⁹ 20. aprila Cetinje,³⁰ Lovćen,³¹ Budvu³² Kotor,³³ u

²¹ *Glas Crnogorca [La voce del Montenegro]*, n. 9, Cetinje, 13. jul 1941, 1-4.

²² *Archivio Storico istituto Luce, Roma, Reparto Albania/Montenegro: Festa religiosa* (AL00005249, AL00005250, AL00005251, AL00005252, AL00005253, AL00005254, AL00005255, AL00005256, AL00005257, AL00005259, AL00005260, AL00005261, AL00005262, AL00005263, AL00005264, AL00005265, AL00005266).

²³ [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_(Dizionario-Biografico)/) (preuzeto 24. februara 2022.)

²⁴ Fotografije se čuvaju u *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, a autorska prava na njihovo korišćenje i publikovanje ima porodica Bottai. Zahvaljujemo se Anđelu Polimeno Botaju (Angelo Polimeno Bottai), koji nam je, za potrebe ovog rada, 1. marta 2022. godine, odobrio autorska prava za četiri fotografije koje publikujemo u radu. Nije dozvoljeno reprodukovanje ili preuzimanje publikovanih fotografija bez odobrenja vlasnika autorskih prava. Sve fotografije su dimenzija 13 x 18 cm (srebrni bromid/papir).

²⁵ *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, Fondo Giuseppe Bottai, A15_B21_F01, A15_B21_F02, A15_B22_F01, A15_B22_F02, A15_B22_F03.

²⁶ *Ibid.*, A15_B23_F01, A15_B23_F02, A15_B23_F03.

²⁷ *Ibid.*, A15_B27_F01, A15_B27_F02, A15_B28_F01, A15_B29_F01, A15_B30_F01, A15_B30_F02.

²⁸ *Ibid.*, A15_B26_F02 (ova fotografija je u bazi navedena kao *Scutari*, a radi se o Baru), A15_B31_F01, A15_B31_F02, A15_B26_F02.

²⁹ *Ibid.*, A15_B32_F01, A15_B32_F02, A15_B33_F01.

³⁰ A15_B33_F01.

³¹ *Ibid.*, A15_B34_F01, A15_B34_F02, A15_B35_F01, A15_B36_F01, A15_B36_F02, A15_B37_F02.

³² *Ibid.*, A15_B40_F02.

³³ *Ibid.*, A15_B37_F01.

Botaj sa saradnicima u Starom Baru, 19. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Botaj sa saradnicima ispred Zetske stalne vojne bolnice, Cetinje, 20. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

kome je boravio i 21. aprila 1941. godine.³⁴ U Podgorici Botaj je sa saradnicima obišao spomenik Božidaru Vukoviću Podgoričaninu³⁵, čime je jasno naglašena veza sa nekadašnjim nasljeđem Venecijanske republike. Na Cetinju se 20. aprila, u pratnji fašističkog oficira Alda Barkjezija (Aldo Barchiesi), susreo sa mitropolitom Joanikijem Lipovcem.³⁶

Dio Botajevе заоставštine su i njegove dnevničke bilješke, vođene u periodu od 1935. do 1948. godine.³⁷ Međutim, on u njima Crnu Goru pominje samo uzgred, pa o Botajevom boravku u Crnoj Gori neuporedivo iscrpnije svjedoče fotografije i didaskalije na njima, pisane rukom. Nije poznat autor ovih fotografija.

³⁴ *Ibid.*, A15_B39_F01, A15_B40_F01.

³⁵ *Ibid.*, A15_B23_F02; O Božidaru Vukoviću cf. *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Radovi sa naučnog skupa održanog u Titogradu, 29. i 30. septembra 1983, Titograd 1986.

³⁶ *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, Fondo Giuseppe Bottai, A15_B33_F01.

³⁷ G. Bottai, *Diario 1935-1944*, a cura di B. Guerri, Milano 1994; G. Bottai, *Diario 1944-1948*, a cura di G. B. Guerri, Milano 2001.

Đuzepe Botaj sa saradnicima ispred spomenika Božidaru Vukoviću Podgoričaninu, Podgorica, 18. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Botaj i Barkjezi sa mitropolitom Joanikijem Lipovcem, Cetinje, 20. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Serijska fotografija iz perioda april - maj 1941. godine, koja se odnosi na dolazak italijanskih motorizovanih jedinica u Crnu Goru, njihov transport iz Boke Kotorske i Albanije, nastala je aktivnošću vojnih fotografa. Čuva se u fondu *Il Museo Storico della Motorizzazione Militare dell'esercito*.³⁸

Na sličan način i sa sličnim motivima, nastala je i serija fotografija Pete alpske divizije *Pusterija (Pusteria)*, koja je 1941. bila poslata u Crnu Goru.³⁹ Čuva se u *Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico*. Autor/i ovih fotografija nije/-su poznati. Na sačuvanim fotografijama predstavljene su scene uoči i nakon *Pljevaljske bitke* od 1. decembra 1941. godine: grupni portreti italijanskih vojnika, zarobljeni partizan, represalije prema lokalnom stanovništvu, kao i groblje italijanskih

³⁸ *Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, a cura di Valido Capodarca, Volume II (1940-1945), Roma 1995, 164-165.*

³⁹ Zahvaljujemo se Andrea Tomaselli, Attilio Pedenzini i *Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico*, na odobrenju da tri fotografije iz ove kolekcije objavimo u ovom članku. Fotografije su inventarisane pod nazivima: *Seconda guerra mondiale, Plevlje, Montenegro, 1 dicembre: Cattura di un partigiano titino (A02066), Il rastrellamento delle truppe italiane (A02067) i Cimitero militare della divisione alpina Pusteria (A 02075)*. Fotografije se ne smiju preuzimati ili reprodukovati bez odobrenja vlasnika autorskih prava.

Italijanski kamioni u Boki Kotorskoj (Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, 1995)

Zarobljeni partizanski vojnik, Pljevlja, 1. decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

vojnika divizije *Pusterija* koji su poginuli u Pljevaljskoj bici.⁴⁰

I u italijanskoj štampi publikovano je nekoliko fotografija i ilustracija koje se odnose na Crnu Goru 1941. godine. U časopisu *La Domenica del Corriere* od 11. maja 1941. godine,⁴¹ (10) publikovana je ilustracija na kojoj je predstavljen patrijarh Gavriilo Dožić u manastiru Ostrog iz

⁴⁰ Prema različitim izvorima, u Pljevaljskoj bici poginulo je 74 oficira, podoficira i italijanska vojnika, 8 je zarobljeno, a iz stroja ih je izbačeno 254. Autori monografije su italijanske snimke koristili iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Arhiv divizije „Pusterija“; Š. Lagator, Đ. Batrićević, *Pljevaljska bitka*, Književne novine, Beograd 1990, 171-172.

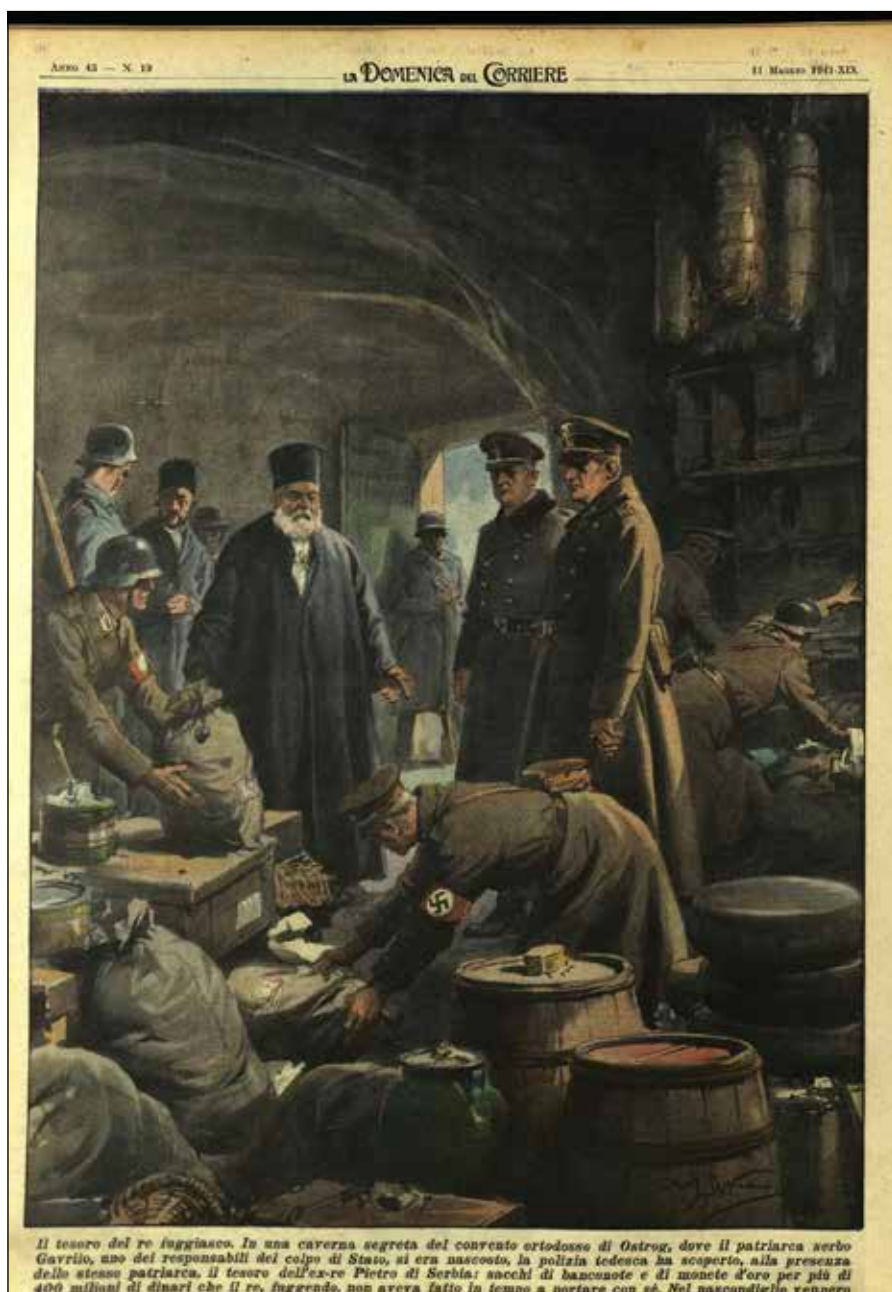
⁴¹ *La Domenica del Corriere*, n. 19, 11 maggio 1941, 12. Ilustraciju prati didaskalija: „Il tesoro del re fuggiasco. In una caverna segreta del convento ortodosso di Ostrog, dove il patriarca serbo Gavriilo, uno dei responsabili del colpo di Stato, si era nascosto, la polizia tedesca ha scoperto, alla presenza dello stesso patriarca, il tesoro dell'ex-re Pietro di Serbia; sacchi di banconote e di monete d'oro per più di 400 milioni di dinari che il re, fuggendo, non aveva fatto in tempo a portare con sé. Nel nascondiglio vennero trovati anche viveri d'ogni genere”.

Paljenje kuća od strane vojnika divizije „Pusteria“, Pljevlja, 1. decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

Groblje pripadnika italijanske divizije Pusterija u Pljevljima, decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

La Domenica del Corriere, n. 19, 11 maggio 1941, 12.

aprila 1941. godine, čiji autor je jedan od najznačajnijih italijanskih ilustratora Akile Beltrame (Achille Beltrame, 1871–1945).⁴² Povod za Beltramov rad bio je događaj od 25. aprila 1941. godine, kada je, u manastiru Ostrog, Dožića i ostroškog igumana Leontija uhapsila grupa od 20 njemačkih vojnika pod komandom SS majora Hintcea. Njemački vojnici su iz Ostroga odnijeli 15 vreća novca i nekoliko sanduka zlata.⁴³

Sva pomenuta vizuelna svjedočanstva, filmski žurnali, fotografije i ilustracije, nastala su sa ambicijom da dokumentuju i propagiraju imperijalnu fašističku Italiju, u čiju orbitu je, u proljeće 1941. godine, ušla i Crna Gora. Pristupstvo velikog broja italijanskih okupacionih vojnika u Crnoj Gori rezultiralo je nastankom i većeg broja amaterskih fotografija, snimljenih najčešće u trenucima odmora i drugih neborbenih aktivnosti, motivisanih željom da budu suvenir. Neke od ovih fotografija preživjele su vrijeme rata i najčešće su dio privatnih albuma, od kojih su neki dostupni u on-line kolekcijama.

Tatjana Koprivica

VISUAL TESTIMONIES ABOUT THE ITALIAN OCCUPATION OF MONTENEGRO IN 1941

Summary

Photographs and video material related to the Italian occupation of Montenegro in 1941, which are preserved in Italian archival and museum institutions, represent the most important visual testimony of Montenegro in the said period. In Montenegrin institutions, however, very few similar sources from this period could be found.

Video recordings of the Italian occupation of Montenegro from April 1941 are of particular importance, as well as the recordings of Italian king Vittorio Emanuele III's arrival in Cetinje on May 16, 1941 and photographs of the Petrovdan Assembly on July 12, 1941, where the 'independent Montenegro' was established. These sources are kept in *Archivio Storico istituto Luce* in Rome, while the important photographs are preserved in Giuseppe Bottai fund in *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori* in Milan, *Ecomuseo della Valsugana* and other private collections.

⁴² Beltrame je ilustrovao crnogorske teme u širokom vremenskom periodu, od 1896, kada je boravio na Cetinju, pa do 1923. godine; cf. S. Burzanović, Crnogorski motivi na naslovnici Akila Beltrama, *Art centrala* 2 (2009), 91-92; S. Brajović, T. Koprivica, *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*, Podgorica 2021, 262, 327-336.

⁴³ Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 70.

Arhivski izvori i bibliografija

Arhivski izvori

Archivio Storico istituto Luce, Rim
Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico
Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano, Giuseppe Bottai (1895–1959)

Štampa

Glas Crnogorca, 1941.
La Domenica del Corriere, 1941.
Tomori, 1941.
Zeta, 1941.

Bibliografija

- Bottai G., *Diario 1935–1944*, a cura di B. Guerri, Milano 1994.
 Bottai G., *Diario 1944–1948*, a cura di G. B. Guerri, Milano 2001.
 Brajović S., Koprivica T., *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*, Podgorica 2021.
 Burzanović S., Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica* 39 (2009), 81-92.
 Burzanović S., Crnogorski motivi na naslovnica Akila Beltrama, *Art centrala* 2 (2009), 91-92
 Caccamo F., L'occupazione del Montenegro: dai progetti indipendistici alla collaborazione con i četnici, in: *L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941–1943*, a cura di F. Caccamo e L. Monzali, Firenze 2008, 133–219.
 Folić Z., *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953*, Podgorica 2001.
 Godi F., *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943*, Podgorica 2017.
Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, a cura di Valido Capodarca, Volume II (1940-1945), Roma 1995.
 Jovanović V., *Petrovdanski sabor 1941.*, Cetinje - Podgorica 2011.
 JU Narodni muzej Crne Gore, Izvještaj o sprovedenoj reviziji fonda Istorijskog muzeja organizaciona jedinica stalna postavka, Cetinje 2018-2019, Zbirka fotografija NOB-a 4223 jedinice, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija XVII, (2021), 233–302.
 Koprivica T., Spomenici i pobjednici, in: „*Za prvo, čast i slobodu Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 90. godišnjice Božićnjeg ustanka crnogorskog naroda*”, Cetinje 2009, 189–196.

- Lagator Š., Batrićević Đ., *Pljevaljska bitka*, Književne novine, Beograd 1990.
- Macolini S., Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, *Matica* 39 (2009), 93-142.
- Martinović D., *Tuga Feniksa. Mirnodopska degradiranja Cetinja*, Cetinje 1997.
- Pajović R., *Kontrarevolucionarni pokret u crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje 1977.
- Quaglia R., Sotto l'obiettivo del regime, *Rivista Biellese*, luglio 2017, 1-12.
- Swan, A. A. *Photographing Mussolini. The Making of a Political Icon*, Palgrave Macmillan 2020.
- Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Radovi sa naučnog skupa održanog u Titogradu, 29. i 30. septembra 1983, Titograd 1986.

Internet izvori:

- Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici - YouTube (pristupljeno 13. februara 2022.)
- Cettigne - La visita del Re Imperatore - YouTube (pristupljeno 15. februara 2022.)
- [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 24. februara 2022.)